

הגירה ועיר הפיתוח

על הזכות לעיר ואזרחות עירונית בשדרות

מילות מפתח: אזרחות עירונית, הזכות לעיר, מזרחים, ערי פיתוח, שדרות, דחיקה, גרעינים תורניים, יוצאי ברית המועצות לשעבר, הוועדה הארצית לתכנון ולבנייה של מתחמים מועדפים לדיור (ותמ"ל)

תקציר

לגלי ההגירה האינטנסיביים אל ערי הפיתוח מאז שנות ה-90 השלכות מורכבות על האזרחות העירונית ועל הזכות לעיר של תושביהן הוותיקים, המזרחים, ובהן מתמקד מאמר זה. העיר שדרות משמשת מקרה בוחן מרכזי. אל מול הטענות שלפיהן הגירה אל ערים קטנות ומרוחקות מיטיבה עימן מבחינה כלכלית ותרבותית, ומייצרת אפשרות לעירוניות מגוונת, מכילה וצודקת, ניתוח מדיניות התכנון, הבינוי וההגירה אל ערי הפיתוח מבעד לפריזמה של אזרחות עירונית וזכות הוותיקים המזרחים לעיר חושף תהליכי דחיקה ודחיקות (displaceability). אזרחות עירונית מוגדרת כהשתייכות נורמטיבית לקהילה העירונית. ממנה נגזרת הזכות לעיר. זכות זו מדגישה את יכולתם המהותית של הפרט ושל הקהילה לעצב את זהות המקום, להשפיע על תרבותו ולהשתתף באופן פעיל

1 אין משמעות לסדר הכותבים, שני הכותבים תרמו תרומה שווה למאמר.

בפוליטיקה המקומית, לנצל את משאבי העיר באופן שוויוני, ולשמר חיים קהילתיים, תרבותיים וזהותיים ללא אפליה. נקודת המוצא של המאמר היא שעד שנות ה־90, ערי הפיתוח, בהיותן המרחב המזרחי הפרדיגמטי, כוננו סדר אזרחי־עירוני שבאמצעותו יישמו המזרחים הלכה למעשה את זכותם לעיר. מאז שנות ה־90, וביתר שאת בשני העשורים האחרונים, בצל מדיניות התכנון, הבינוי והשיכון, שברובה נשענה על עקיפת הוראות החוק והחלשת יכולת ההתנגדות המקומית, ובצל השתלטותן של קהילות מהגרות על צומתי העוצמה והשליטה במשאבים המקומיים – נדחקו המזרחים מהזכות לעיר, וחווי שינוי באופייה של האזרחות העירונית. דחיקה זו כוללת ערעור תחושת שייכות, הרחקה מתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לעיר, הסטה של משאבים מקומיים לטובתן של הקהילות המהגרות, ובמקרה של שדרות – אובדן השליטה הפוליטית בעיר לטובת הגרעין התורני – אחת הקהילות המהגרות אל העיר. אלה מצטרפים לשינוי פיזי של ממש במרחב הבנוי, שהעמיק את תחושת הניכור והזרות הנובעת משינויים דמוגרפיים, תרבותיים וחברתיים בסביבת המגורים בעקבות הגירה אינטנסיבית. נדמה שהמזרחים נותרו עם זיכרונות נוסטלגיים של מה שהייתה "העיירה שלהם".

כביש אספלט שחור הדרך מובילה
אל העיר המתעוררת
שני כלבי רחוב רובצים על מדרכה
ליד זקנה שמברכת
ריח של טיגון עולה מחלונות
צקצוקים על המחבת
עם שירים של שפתיים מנקות
יום שישי לכבוד שבת

כך נראית העיירה שלי
לכבודך כמו מתקשטת
קח לך מעט אבל תשאיר גם לי
כמה זיכרונות של ילד
חלום אחד הרבה געגועים
וחסרונות שלא רואים
מתוך המציאות שהיא אולי זרה
בליבי עוד אהבה

יום שישי כשערב רך יורד
על השביל לבית הכנסת
שתי בנות קטנות ובן אחד מורד
מציצים מהמרפסת
מפזמים את אשת חיל מי ימצא
נאספים אל השולחן
מזמרים דרור יקרא לבן עם בת
מקדשים את השבת
רק מקומות חסרי אהבה זוכים לאהבה מוחלטת.

(“העיירה שלי”, מילים ולחן: חיים אוליאל)

בנובמבר 2022 התכנסו בשדרות תשעה מוזיקאים ידועים, ילידי העיר או מי שהיגרו אליה, להקליט את שירו של חיים אוליאל “העיירה שלי” (ראו ביצוע כאן), שיצא לראשונה ב־2011, בתקופה קשה של ירי רקטות יומיומי מרצועת עזה אל שדרות, והיה מאז להמנון הבלתי רשמי של העיר. השיר מבטא זיכרונות ילדות נוסטלגיים: ערב שבת, ניחוחות תבשילים, קידוש ותפילות בבית הכנסת – תחושה של מעבר מחול לקדוש, המאפיינת משפחות מסורתיות מזרחיות. אחדים מהמוזיקאים גרים מחוץ לעיר, אולם עבורם היא בית ועיירת הולדתם. השיר מהדהד בניית זהות ותרבות מקומית, תוך כדי התמודדות עם חוויית תלישות ויחסי אהבה-שנאה עם הבית. השורה האחרונה בשירו של אדף (1997) חותמת גם את השיר “העיירה שלי”: “רק מקומות חסרי אהבה זוכים לאהבה מוחלטת”.

מה רצה אוליאל לבטא? אולי זיכרונות נוסטלגיים? או התנגדות לשינויים במרקם העירוני, בהרכב האוכלוסייה ובפוליטיקה המקומית, שמקורם בהגירה האינטנסיבית אל העיר מאז ראשית שנות ה־90? מה השתנה בשדרות מאז הקמתה ועד שני הביצועים, ב־2011 וב־2022?

בזיקה לשיר ולשאלות האלו, המאמר מציע מסגור של הגירה אל עיר פיתוח כמהלך פוליטי: לטענתנו, הגירה המלווה בהאצה תכנונית וביצירת קואליציות חדשות של מדינה־שוק מערערת את רכיבי היסוד של האזרחות העירונית – שייכות, ייצוג והשתתפות – ומייצרת תהליכי דחיקה סמלית וחומרית של האוכלוסייה הוותיקה מזכותה לעיר. אזרחות עירונית

אינה סטטוס פורמלי, אלא מכלול פרקטיקות של הכרה, השתתפות ויכולת לנסח תביעות לגיטימיות במרחב העירוני. "הזכות לעיר", שהיא מרכיב מרכזי באזרחות העירונית, מבטאת זכות להשפיע על אופי העיר, על חלוקת משאביה ועל מנגנוני קבלת ההחלטות שלה. כפי שנראה, מרכיב מכריע בשינוי האזרחות העירונית בעקבות ההגירה הוא הרחקת המזרחים מהזכות לעיר: נטרול יכולתם להחליט על אופי ההגירה אליה ועל צביונה של העיר שהייתה להם בית.

המחקר על הגירה לערים רחוקות מייחס לה השפעות חיוביות: מניעת התמעטות האוכלוסייה (Lundsteen, 2024), פיתוח כלכלי (Mendoza & Domínguez-Mujica, 2025) וגיוון חברתי (Desille, 2019). המחקר שלנו נבדל בשלושה היבטים: (א) בחינה של הגירה אינטנסיבית, מתמשכת ומגוונת אתנית, המַרְבֵּעת את אוכלוסיית המקום ומשנה את נופו; (ב) ניסוח התרחשות במרחב העירוני כהצטלבות מורכבת בין חומריות, מוסדות, זיכרון וסובייקטיביות; (ג) שימוש במונחים דחיקה והרחקה מהזכות לעיר, וההתנגדות כלפיהן, שהם מיסודות האזרחות העירונית.

ערי פיתוח – כמקום המזרחי הפרדיגמטי

"עיר פיתוח" היא התרגום המקומי ל"עיר החדשה" (The New Town), שהתפתחה באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה כפתרון לצפיפות בערים הגדולות וכדי לספק גג לפליטי המלחמה (Taylor, 1998). ערים חדשות נוסדו גם במדינות הפוסט-קולוניאליות, כדי לפתח אזורים כפריים ולספק בית לפליטי הלאומיות. כך למשל לאחר הפיצול בין הודו לפקיסטן (Meredith, 2018).

המגמה העולמית אומצה גם בישראל, מסיבות דומות וייחודיות. הערים החדשות הופיעו ב"תוכנית שרון" (1951) כמרכזים עבור קיבוצים ומושבים מרוחקים, וגם לצורך השגת שליטה גיאופוליטית באזורים שהוקצו למדינה הערבית בתוכנית החלוקה של האו"ם. מזרחים שהגיעו לישראל אולצו, באמצעים שונים, לגור בעיירות החדשות (צפדיה, 2023; גיגי, 2024; Yiftachel, 1998; Shohat, 1988; Tzfadia, 2000; Gigi, 2025).

ערי הפיתוח סיפקו לתושביהן המזרחים אזרחות עירונית – מסגרת פוליטית בלתי פורמלית ומכילה, מצע למימוש זכויות של ציבורים בשולי החברה היהודית, אך גם חווית שוליות, אפליה וריתוק (גיגי, 2024; Gigi, 2025). בזכות האזרחות העירונית היו ערי

הפיתוח למקום הפרדיגמטי המזרחי. ב-1983, 83% מתוך 330,000 תושבי ערי הפיתוח² היו מזרחים, רובם מצפון אפריקה.³ כמובלעות מזרחיות שרק לעתים רחוקות פגשו במבטו המפקח של הממסד ושמעולם לא נתקלו בערעור על הדומיננטיות המזרחית בהן, עוצבה בהן הממשות של החיים החברתיים, נוצרו רשתות שיתופיות, התרחש תהליך של "חברות מרחבי" (Spatial Socialization), וניתנו משמעות וביטוי קונקרטי לערכים, זיכרונות, מטרות ויעדים מזרחיים (גיגי, 2024; Ben-Ari & Bilu, 1987). חן משגב (2014) מנסח באמצעות התהליכים הללו את משמעותה של המזרחיות שנוצרת מתוך ההקשר והפעילות במרחבים שוליים, ואשר ממנה נגזרו זכויותיהם של המזרחים לעיר. כחלק ממבנה אזרחות זה, מסוף שנות ה-70 שלטו פוליטיקאים מזרחים מקומיים ברשויות המקומיות, ואף בהנהגה הארצית. אחדות מערי פיתוח אלה היו למרכזים תרבותיים ורוחניים (Ben-Ari & Bilu, 1987), ואחרות למרכזים של עבודה מאורגנת ומחאה חברתית (בר-און, 2014). אך אזרחות עירונית זו השתנתה בראשית שנות ה-90, עם ההגירה אליהן.

אזרחות עירונית, הזכות לעיר ודחיקה

על רקע הגירה נכנסת לעיר נמסגר דחיקה לא רק כעקירה פיזית, אלא כערעור של אזרחות עירונית: פגיעה מצטברת בזכות לעיר, דהיינו ביכולת של תושבים ותיקים להשתתף בעיצוב העיר, להשפיע על חלוקת משאביה, ולקיים מרחב עירוני מוכר, בטוח ושייך – מרחב שבו זהות מקומית אינה נדרסת על-ידי הגירה ותהליכי שינוי מוסדיים. נרחיב מעט על שלושת המושגים ועל הזיקות ביניהם, ובינם לבין הגירה נכנסת.

תחלואי העיר הניאו-ליברלית הולידו חזון עירוני-פוליטי אוטופי שנוסח בעזרת שני מושגי יסוד – "אזרחות עירונית" ו"הזכות לעיר" (Lefebvre, 1996; Harvey, 2003). לפי החזון, העיר עשויה להגן מפני פגעי הניאו-ליברליזם באמצעות אזרחות עירונית – מסגרת שוויונית ודמוקרטית של כלל התושבים, המבטאת את ערכיהם ומאפשרת לתושבים לקחת חלק פעיל בעיצוב ערכיה ודמותה של העיר.

2 לא כולל "הערים החדשות" הגדולות, כגון באר שבע, אשקלון ואשדוד.
3 באותה תקופה היו המזרחים 44% מן האוכלוסיה היהודית בישראל.

מרעיון האזרחות העירונית נגזרה הזכות לעיר – הזכות של כל תושב ותושבת להשפיע על התפתחות העיר, לגור בה ולהשתמש במשאביה מבלי להיחשף לאפליה, לקיים חיים קהילתיים, לשמר תרבויות, זהויות ואזורי מחיה, ולקבל הכרה בזכות, המתבטאת בתכנון העיר ובהקצאת משאביה. הרוי (Harvey, 2003) הצביע על הפוטנציאל הרדיקלי של הזכות לעיר להשגת צדק חברתי, דמוקרטיה ושוויון, וכאמצעי התנגדות לג'נטריפיקציה, לניכור ולשליטת כוחות השוק באמצעות מאבק אזרחי-עירוני משותף. לאורך השנים נוסחה תפיסת אזרחות זו (City-Zenship) כחלופה חתרנית לעתים לתפיסה המדינתית הפרורמלית והדכאנית (Barak, 2020), שמאפשרת לקהילות להתגונן מאיומים (Yiftachel & Cohen, 2021), להשתלב בעירוניות מגוונת, מכילה ומכירה בזכות לשונות (Young, 1990), וכחלופה שמקדמת עיר צודקת (יפתחאל ומנדלבאום, 2015).

מול אוטופיה פלורליסטית זו המציאות עגומה: "האזרחות העירונית מתעצבת בהדרגה על פי היגיון של 'נפרד ולא שווה'. הגבולות האתניים, הגזעיים והמעמדיים בעיר הולכים ונסגרים [...] האי-שוויון בעיר עוטה סממנים חומריים, המבדילים בין עשירים לעניים ובין שכונות מטופחות ואסתטיות לבין סביבות מוזנחות" (יפתחאל וצפדיה, 2022, 182).

אכן, להגירה השפעות על אופייה של האזרחות העירונית, והיא עשויה לעודד דיון על אופייה הרצוי של האזרחות, כחלק מהאידיאל הפלורליסטי, כדי שזו תדע להכיל ולשמר את זכויותיהן לעיר של כלל הקהילות. אולם כאשר השינוי שנלווה להגירה מתרחש באופן א-סימטרי, דרך כוח מוסדי-משאבי שמאפשר לקבוצה חדשה לעצב את דמות העיר בלי יחסי הדדיות ותוך כדי דחיקת הוותיקים, מתערערת תחושת השייכות של הוותיקים, וכן היכרותם עם המרחב העירוני המוכר, הבטוח והשייך (Fenster & Misgav, 2015). או אז מתברר שהזכות להיות שונה, אבל עדיין לקחת חלק באזרחות העירונית, פגיעה למדי כאשר מדובר באוכלוסיות שנתפסות כשוליות (Fenster, 2004). אזרחות עירונית כזו מנרמלת את דחיקתן של חלק מהאוכלוסיות הוותיקות בעיר, כביכול כחלק מפיתוח עירוני, התחדשות עירונית ומיזמי פינוי-בינוי, (Ansenberg et al., 2025).

לעתים הדחיקה של הוותיקים מתבטאת בשינויים בסביבת המגורים, שגם אם אינם מובילים לעזיבת הבית, הם מעוררים ניכור וזרות כלפי הסביבה שהייתה מוכרת חברתית. הגעת אוכלוסיות חדשות מעוררת דחיקה פוליטית: שחיקת יכולתם של התושבים הוותיקים וארגוניהם להשפיע על קבלת החלטות הנוגעות לשינויים בעיר, ולא אחת אובדן אחיזתם בשלטון המקומי. ותיקים חווים גם דחיקה חברתית ותרבותית – ניכור, זרות ובדידות בעקבות שינויים במבנה של סביבת המגורים, בהרכבה החברתי ובערכיה

התרבותיים. היא גם כורכת דחיקה כלכלית ממשאבים ותשתיות שמותאמות עבור האוכלוסייה החדשה, ולעתים אף נשלטות בידיה. פערים מעמדיים, גזעיים ואתניים בין ותיקים לחדשים מעצימים תחושה זו (Lee, 2024), כאשר האוכלוסייה הוותיקה מבינה שהשינוי בסביבת המגורים אינו נובע מהתפתחות "טבעית", אלא ממהלך עסקי-ממסדי יזום (Golio, 2025). את סוגי הדחיקה הזו נמסגר כדחיקה מהזכות לעיר (צפדיה ויפתחאל, 2021; Gigi & Kedem, 2024).

גם כאשר דחיקה ועקירה אינן מתממשות בפועל, פוטנציאל התרחשותן מערער את תחושת הביטחון באזרחות העירונית. פוטנציאל זה מכונה דחיקות ועקירות (Displaceability). חוקרות שבחנו את שכונה ג בבאר שבע (Zaban, 2024) ואת שכונת מוסררה בירושלים (Keysar, 2025) מראות ששיח מתמשך על התחדשות עירונית והגעת "אוכלוסייה חזקה", הגם שאינן מתממשות, מערער את תחושת הביטחון של הוותיקים, בייחוד כשיש קשר בין ההתחדשות להיסטוריה של היחסים הקולוניאליים והחומריים בין השכונות ובתוכן.

פרספקטיבה מתודולוגית

ערכנו ניתוח משולב של נתונים דמוגרפיים ותכנוניים לצד קריאה ביקורתית של מסמכים, תוכניות ושיח מוסדי. שזרנו מידע המעיד על שינויים באזרחות העירונית ובזכות התושבים הוותיקים לעיר. נקודת המוצא המתודולוגית שלנו היא שהיסטוריה של הדרה ושוליות נוצרת בהצטלבות בין זהות למעמד, ומשליכה על המעמד האזרחי הרעוע של חלק מהתושבים. חקר הצטלבות זו שוזר ידע רשמי וסטטיסטי עם ידע וסיפורים מקומיים, תחושות וחוויות, כאשר לאף אחד מהם אין עדיפות. עם תובנה זו, שאותה פיתחנו ושכללנו במחקר קודם (Gigi & Tzafadia, 2023), חקרנו את ההתרחשות בשדרות בשנים 1990–2023 כהצטלבות מורכבת בין חומריות, מוסדות, זיכרון וסובייקטיביות. שדרות מדגימה משטר יחסים ריכוזי שבו השלטון המרכזי, באמצעות כלים תכנוניים, מוסדיים ופיסקליים, מעצב את מסלול ההתפתחות העירונית ואת ההרכב החברתי, לעתים תוך כדי צמצום ממשי של מרחב ההכרעה המקומי. משטר יחסים כזה אופייני בעיקר לערי פיתוח, אך לא רק להן.

המחקר כלל מספר שלבים עיקריים:

1. סקירת ההגירה לשדרות בשנים 1990–2023, מיון המהגרים לקבוצות וניתוח מניעי ההגירה. שלב זה נשען על סקירה ועיבוד של מידע דמוגרפי שמפרסמים הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה והמשרד לקליטת עלייה, ומידע סטטיסטי של מכוני מחקר, בהם המכון החרדי למחקרי מדיניות ומרכז אדוה.
 2. סקירת תוכניות המתאר והפיתוח של שדרות והבנייה החדשה למגורים בה, בשילוב ניתוח פרשני-ביקורתי של תוכניות הבנייה שפורסמו במאגר התוכניות של מנהל התכנון ובממ"ג (מערכת מידע גיאוגרפי) הלאומי (GovMap).
- בשני השלבים הללו שזרנו אירועים המעידים על דחיקתם של התושבים הוותיקים מהזכות לעיר.

ההגירה אל שדרות

מעברת גבים-דורות נוסדה בשנת 1951 בלב המועצה האזורית שער הנגב, מוקפת קיבוצים, והייתה לשדרות ב-1956. בסוף שנות ה-80, היו 79% מתוך 9,000 תושביה מזרחים; כ-40% מאוכלוסיית העיר נולדו בחוץ-לארץ (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1983). זו תמונת מראה הפוכה לקיבוצים בסביבה, ש-80% מאוכלוסייתם אשכנזים (גיגי, 2024). בעקבות ההגירה מברית המועצות לשעבר (להלן: ברהמ"ל) בשנות ה-90, רובה יוצאי חבל קווקז ובוכרה, לצד גרעינים תורניים ומשפרי דיור, מונה אוכלוסיית העיר 37,525 תושבים (נכון לשנת 2025), גידול של 315% מאז שנות ה-80. 42% מתושבי העיר הם מזרחים ותיקים, 48% - יוצאי ברהמ"ל, ו-10% מארצות אחרות (הלמ"ס, שנים נבחרות).

מתחילת שנות ה-90 הגיעו לערי הפיתוח גלי הגירה רבי-היקף, ובשנת 2021 התגוררו בה כ-880,000 תושבים - גידול של 170%, בהשוואה לגידול של 125% בכלל האוכלוסייה היהודית. כיום גרים בהן בעיקר מזרחים ותיקים, יוצאי ברהמ"ל, חרדים, חברי תנועות ההתיישבות הדתית-ציונית (גרעינים תורניים), ומשפחות, מזרחיות ברובן, ממעמד הביניים ומן המעמד הבינוני-נמוך.

אם ערי הפיתוח נתפסות כפריפריה מרוחקת ומזרחית, הנתונה במצוקה כלכלית, מדוע יש הגירה אליה? התשובה לכך נעוצה במדיניות, הנובעת מארבעה מניעים עיקריים:

1. מניע חברתי: מאז הקמתן סומנו הערים החדשות כאתרי שיכון למשפחות מוחלשות וחסרות יכולת לרכוש דירה (אלמלך ולוין-אפשטיין, 1998). מחירי נדל"ן נמוכים, דיור ציבורי, זמינות של קרקעות ציבוריות בשולי הערים וחולשה מוסדית של הרשויות המקומיות מאפשרים למשרדי ממשלה לסמן את ערי הפיתוח כמרחבים לדיור ברה־השגה.

2. מניע כלכלי: פקידים ומתכננים מניחים שהצלחתן הכלכלית של ערי פיתוח כמרכזי צמיחה אזוריים תלויה במספר תושביהן, כתנאי לפיתוח כלכלי – תפיסה הנשענת על "תיאוריית המקומות המרכזיים" (Christaller, 1966), ולאחרונה על מודל ה־"New Economic Geography" (Krugman, 2011).

3. מניע תרבותי: ערי הפיתוח שימשו אמצעי להרחקת קהילות שנתפסו כבלתי רצויות, בייחוד מזרחיות, שנתפסו כאיום על הפרויקט הציוני המודרניסטי, בין השאר בשל הקישור שלהן ל"אויב הערבי" (Shohat, 1988). מדיניות זו נותרה על כנה לאורך עשורים, ובשנות ה־90 הוכוונו אל ערי הפיתוח יוצאי ברית המועצות לשעבר, קשישים, משפחות חד־הוריות, חולים ויוצאי רפובליקות אסיאתיות (ברם, 1999; Tzfadia, 2000). בה בעת הן סומנו כיעד ל"אוכלוסייה חזקה", ש"תִּתְרַבֵּת" את זו הוותיקה (בנדריהם, 2016; גיגי, 2024; Gigi, 2025).

4. מניע גיאופוליטי: ערי הפיתוח נוצרו כחלק מפרויקט התיישבותי לביסוס רוב יהודי באזורי גבול שיועדו למדינה ערבית בתוכנית החלוקה, או שחיו בהם ערבים (Shohat, 1998; Yiftachel, 1988). מדיניות זו הפכה לנורמה באמצעות תפיסה של צורך "טבעי" לאכלס את השוליים ביהודים (צפדיה, 2023). התהליך נמשך עד היום – בגלוי בגדה המערבית, ובעזרת סעיף 7 לחוק יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, גם בקו הירוק, באמצעות הקמת יישובים יהודיים או הקצאת קרקעות חקלאיות.

גם כיום מתגוררות קהילות מוחלשות בערי הפיתוח, אך לא תמיד ברור מה המניע לכך: שליטה טריטוריאלית, פיתוח כלכלי, דחיקת קהילות שוליים ממרכזי הכוח, או צורך אמיתי בפתרונות דיור. בפועל, קובעי המדיניות רואים בערים אלה אתרי שיכון יהודיים מוחלשים, ובו בזמן הן משמשות להשגת מטרות דמוגרפיות, טריטוריאליות, כלכליות ותרבותיות. למשל, הגירתם של כ־130,000 יוצאי ברהמ"ל לערי הפיתוח. ראשי הערים קיוו לשפר בעזרתם את הכלכלה המקומית, אך הדבר שימש גם לקידום מטרות גיאופוליטיות –

חיזוק האחיזה היהודית בנגב, בגליל, ברמת הגולן, ובמידה פחותה גם בגדה המערבית (צפדיה, 2023). הממשלה כיוונה את יוצאי ברהמ"ל המוחלשים אל ערי הפיתוח בעיקר באמצעות שליטה בבנייה ובשיכון, וההגירה שינתה את ההרכב האתני של הערים. רובם הגיעו לשכונות חדשות, שנבדלו מהמרחב העירוני הוותיק, ולעתים נוצרה "עיר בתוך עיר". כיום, כ-25%-40% מאוכלוסיית ערי הפיתוח הם יוצאי ברהמ"ל, בהשוואה למוצע ארצי של 13%. בשדרות נקלטו כ-8,000 מהגרים, בעיקר מקווקז ומבוכרה, רבים מהם בשכונות נפרדות, והכפילו את אוכלוסייתה.

הגירה שונה היא של גרעינים תורניים, שמשלבים בין אידיאולוגיה דתית-ציונית לפרקטיקות של התנדבות, המסתירות לעתים ניסיונות להשיג עליונות תרבותית ופוליטית ולהשתלט על משאבי העיר (Shmaryahu-Yeshurun, 2021). אף שמספרם קטן יחסית, הגרעינים זוכים לתמיכה ממשלתית נרחבת, ומשמישים מנגנון דחיקה רב-עוצמה של מזרחים מהשלטון המקומי ומהנכסים העירוניים (נגר-רון, 2022; שמריהו-ישורון ועמיתותיה, 2024). בשדרות הוקם הגרעין הראשון ב-1997, ומאז נוספו עוד שניים. נוכחותם ועשייתם ממגנטת אליהם משפחות דתיות-לאומיות, שמתערות בפעילותם ומהוות מכפיל כוח לנוכחותם.

בעשור האחרון בולט חלקן של משפחות צעירות מהמעמד הבינוני-נמוך, רובן מזהות כ"מעמד הביניים המזרחי" (Cohen & Leon, 2025), שמחפשות דיור ברהשגה על רקע משבר הדיור המתמשך מ-2008, בנייה מואצת, הנחות בדיור ("מחיר למשתכן") והטבות מס.

לא נעסוק כאן בהגירת חרדים ופלסטינים אל ערי הפיתוח, הגם שהן משמעותיות בחלק מהערים, מכיוון שמדובר בהגירה שולית יחסית אל שדרות. אף שאין מדיניות רשמית של עידוד חרדים לעבור לערי פיתוח, ודאי לא של פלסטינים, הדבר קורה בשל תכנון מותאם, שירותים איכותיים יחסית בהשוואה למקומות המוצא, והקלות כלכליות. כיום יש ריכוזים חרדיים גדולים בערים בית שמש, נתביב, צפת, אופקים, טבריה, קריית גת, קריית מלאכי וערד. בשדרות רק כ-4% מהתושבים חרדים (מלאך וכהנר, 2024). פלסטינים מהגרים בעיקר אל ערי פיתוח שנבנו בסמוך לריכוזי אוכלוסייה פלסטינית (כחלק מ"יהוד הגליל", למשל) (Totry-Jubran, 2017). בשדרות כמעט שאין תושבים פלסטינים רשומים.

גלי ההגירה השפיעו עמוקות על ההרכב הדמוגרפי של ערי הפיתוח. מעבר למספרים, הם שינו את אופיין ומעמדן של הקבוצות שחיו בהן לאורך עשורים. תהליך זה, שאנו מכנים

”דחיקה מהזכות לעיר הפיתוח”, אינו ניטרלי. הוא חלק ממנגנון מתוכנן של עיצוב המרחב. הבנתו לעומק דורשת לבחון את תהליכי התכנון והבנייה מראשית שנות ה-90 ואילך.

דחיקה באמצעות תכנון ובנייה עוקפי חוק

בשנות ה-70 וה-80 כמעט שלא הייתה בנייה חדשה בערי פיתוח, למעט שכונות ”בנה ביתך”. שכונות אלה נבנו כדי לשפר את רמת הדיור וכדי למנוע עזיבה של משפחות מבוססות, שנתפסה כפוגעת בייחוד הגליל והנגב (Tzfadia & Yacobi, 2011). גם בשדרות נבנתה שכונת ”בנה ביתך”.

מדד מקובל לקצב הבנייה של דירות חדשות הוא היחס בין מספר הדירות שנבנו בשנה למספר התושבים. בשנות ה-80 היה הממוצע הארצי השנתי 4.2 דירות לאלף תושבים, בהשוואה ל-2.8 בערי הפיתוח. בראשית שנות ה-90, בעקבות משבר הדיור שיצרה ההגירה מברית המועצות לשעבר, קיבלה הממשלה שורת החלטות שהביאו לבנייה מואצת בערי הפיתוח. בשנים 1990–1993 נבנו בהן 26 דירות חדשות לאלף תושבים, בהשוואה ל-7.6 בממוצע הארצי – יותר מפי שלושה. בשדרות נבנו 51 דירות לאלף תושבים – פי שבעה מהממוצע הארצי. בסך הכול נבנו באותן שנים כאלפיים דירות בעיר, וגודלה הוכפל (Tzfadia, 2006). בשנים 2013–2022 נבנו בממוצע 7.5 דירות לאלף תושבים מדי שנה בערי הפיתוח, בהשוואה ל-6.5 במדינה כולה, ו-14.3 בשדרות.

אף שחוק התכנון והבנייה (1965) מספק מסגרת לתכנון ובנייה, רוב הבנייה החדשה בערי הפיתוח מאז 1990 נעשתה באמצעות תקנות חירום העוקפות את החוק, וכוללות מינוי ועדות מיוחדות (ול”ל, ובהמשך וד”ל וותמ”ל)⁴, שבסמכותן לאשר בהליך מזורז בניית שכונות חדשות, גם אם התוכניות אינן תואמות לדרישות החוק. בוועדות יש רוב לנציגי הממשלה, מה שמאפשר להן לכפות את התוכניות על הרשויות המקומיות. לרוב מייעדת הוועדה שטחים סמוכים לערים לבנייה של מאות ואף אלפי יחידות דיור. רשות מקרקעי ישראל משווקת את הקרקע, לעתים במחירים נמוכים מערכה בשוק, ובדרך כלל היא או משרד הבינוי והשיכון אחראים לתכנון.

4 ול”ל – ועדה לבנייה למגורים; וד”ל – ועדה לדיור לאומי; ותמ”ל – הוועדה הארצית לתכנון ולבנייה של מתחמים מועדפים לדיור.

תכנון הבנייה המואצת לדיור מתעלם מהיבטים חשובים ההופכים שכונות לראויות למגורים – בתי ספר, מרכזים מסחריים, תשתיות, תחבורה ציבורית, כבישים נאותים, מרכזי תרבות וקהילה, ואפילו תקני איכות בנייה. תקנות החירום מאפשרות ליזמים להוריד את איכות הבנייה והשירותים הציבוריים בשכונות החדשות לשם הוזלת מחירי הדירות. ערכי איכות החיים הקבועים בחוק התכנון והבנייה מוחלפים בערך חדש: מספר יחידות הדיור שנבנו (Charney, 2017).

ערי הפיתוח הושפעו במידה הרבה ביותר מסוג תכנון זה בשל תלות גבוהה יותר בתקציבי השלטון המרכזי, חולשה מוסדית יחסית, ושדה כוח אתנו-מעמדי היסטורי שמקשה על התנגדות. בשנים 1990–2023 תוכננו בוועדות הללו 138,000 דירות בערי פיתוח – כרבע מכלל הדירות שתוכננו בידיהן, ושיעור כפול מחלקן של ערי הפיתוח במדינה. מספר זה מקיף 60% מהדירות החדשות בערי הפיתוח, בהשוואה לשיעור ארצי של כ-20%.

בשנים 1991–1994 אושרו בול"ל שלוש תוכניות לבניית 3,777 יחידות דיור בשדרות בסך הכול, כאשר שתיים מהן היו לשכונת בן-גוריון.⁵ ב-2014 אושרה תוכנית ותמ"ל 1121⁶ לבניית רובע חדש שבו 4,920 דירות, וב-2025 – תוכנית ותמ"ל 1122 עם 2,250 דירות.⁷ נוסף לאלה תוכננו 6,055 דירות בתוכניות רגילות (מתוקף חוק התכנון והבנייה), רובן בשנים 2018–2022. לאחרונה אושרו בתמ"ל גם תוכניות התחדשות עירונית, במסלול של פינוי-בניוי.

לרוב, רשויות מקומיות מעדיפות את המסלול הרגיל של חוק התכנון והבנייה, המבטיח מתקנים ושירותים ציבוריים, מתאים את קצב הבנייה למצאי השירותים ומקורות התעסוקה, ומעניק להן חלק גדול מסמכויות התכנון. הסכמי גג בין המדינה לרשויות נועדו לצמצם את התנגדותן לבנייה שמקורה בוועדות המיוחדות. ההסכמים מפצים לכאורה את הרשויות המקומיות על התכנון החסר, על דלות מוסדות הציבור ועל היעדר ההלימה בין תוספת דירות למקורות תעסוקה, מסחר ושירותים, באמצעות העברת סכום מסוים

5 תוכנית 59/במ/21 (<https://mavat.iplan.gov.il/SV4/1/6042153/310>); תוכנית 21/במ/3 (<https://mavat.iplan.gov.il/>); תוכנית 161/במ/21 (<https://mavat.iplan.gov.il/SV4/1/6042162/310>); תוכנית 161/במ/21 (<https://mavat.iplan.gov.il/>); תוכנית 161/במ/21 (<https://mavat.iplan.gov.il/SV4/1/6042168/310>).

6 <https://mavat.iplan.gov.il/SV3?text=%D7%AA%D7%9E%22%D7%9C%201121%20>

7 נכון לפברואר 2026 לא הועלו מסמכי התוכנית לאתר המידע התכנוני. דוברות משרד הבינוי והשיכון פרסמה מידע כאן: <https://www.gov.il/he/pages/spokesman-11122024>

לְרִשׁוֹת מִתּוֹךְ הַהֲכַנְסוֹת מִשְׁיׁוֹק הַקְּרָקְעוֹת לְבַנְיָה. כְּלוֹמֵר, הַמְדִינָה מִנְצֵלֶת אֶת מִצְוֹקֵתן הַתְּקַצִּיבִית שֶׁל עָרֵי הַפִּיתוּחַ, וְ"קוֹנָה" אֶת הַסַּכְמָתָן לְבַנְיָה אִינְטַנְסִיבִית בְּהֵן (Hananel & Nachmany, 2021). וְאִכֵּן, רֹב הַסַּכְמֵי הֵגָג בִּישְׂרָאֵל נִחְתָּמוּ עִם עָרֵי פִיתוּחַ. בְּשִׁדְרוֹת נִחְתָּמוּ הַהֲסַכֵּם הָרֵאשׁוֹן בִּשְׁנַת 2018 – הָעִירִיָּה נִתְּנָה הִיתָרִי בְּנִיָּה ל־10,013 יַחִידוֹת דִּיור, וְקִיבְלָה 1.9 מִלִּיאָרְד ש"ח. אֹלֶם לְפִי בִּנְק יִשְׂרָאֵל (2018), הַכֶּסֶף לֹא יִסִּיעַ לְרִשׁוֹת הַתְּמוֹדֵד בְּעִתִּיד עִם גִּדּוֹל הָאוֹכְלוֹסִיָּה, וְצָפוּי מִשְׁבֵּר שֶׁמְקוּרוֹ בְּפֶעַר בֵּין מִסְפֵּר הַתּוֹשְׁבִים לְמִקְוֹרוֹת הַהֲכַנְסָה הַמְּנִיבִים. עָרֵי פִיתוּחַ רַבּוֹת הֵן הַפְּגִיעוֹת בְּיוֹתֵר (Hananel et al., 2021).

הַזְכוּת לְעִיר הַפִּיתוּחַ שֶׁל הַתּוֹשְׁבִים הַמְּזַרְחִים הוֹוֹתִיקִים אִמּוּרָה הִיִּתָּה לְאִפְשֵׁר אֶת הַשְּׁתַּתְּפוּתָם בְּעִיצוּב הַשִּׁינוּיִם הַדְּמוֹגְרָפִיִּים וְהַמְּבַנְיִים, כִּךְ שֶׁמִּסְגֵּרֶת הָאִזְרָחוֹת הָעִירוֹנִית תְּכִיל אֶת הַתּוֹשְׁבִים הַחֲדָשִׁים וְתוֹתָאֵם לְמִצִּיאוֹת הַחֲבֵרֶתִית הַמִּשְׁתַּנָּה. אִךְ זְכוּת זוֹ נִשְׁלָלָה מֵהֶם. הַשִּׁימוֹשׁ בַּהוֹרָאוֹת שְׁעָה, בְּצוּיִם וּבִתְקִנוֹת, לְצַד שִׁיׁוֹק קְרָקְעוֹת אֲגֵרְסִיבִי לִיזְמִים וְכַפִּיִּת תּוֹכְנִיּוֹת הַבְּנִיָּה עַל הָעָרִים בְּאִמְצָעוֹת "מִקְלוֹת וְגִזְרִים" תְּקַצִּיבִיִּים, מִנְעוֹ דִּיּוֹן בְּשִׁינוּיִם. אִפִּילוֹ הַתְּנַגְדוּיּוֹת לְתוֹכְנִיּוֹת הוֹגֵשׁוּ בְּמִשׁוּרָה, וְרוֹבֵן כְּכוֹלֵן הִגִּיעוּ מְגוֹרְמִים חִיצוֹנִיִּים וְלֹא מִשְׁדְּרוֹת.⁸ רֵאשִׁי רִשׁוֹת שְׁנִיסוֹ לְהָאֵט אֶת קֶצֶב הַהִגְרָה, לְשִׁפֵּר תּוֹכְנִיּוֹת בְּנִיָּה, אוֹ תְּבַעוּ לְהַשְׁתַּתֵּף בְּעִיצוּב תְּהִלְכֵי הַהִגְרָה וְהַתְּכַנּוֹן נִנְזָפוּ, הוֹאִשְׁמוּ בַּהֲתַנְהַגּוֹת אֲנְטִי־צִיּוֹנִית, וְתְּקַצִּיבִים שֶׁהוֹבְטַחוּ לְעָרֵיהֶם הוֹקְפָאוּ. כִּךְ קָרָה בִּיחַס לְהִגְרָה מְבֵרִית הַמוֹעֲצוֹת לְשַׁעֲבֵר (Tzfadia, 2005) וְלִגְרָעִינִים הַתּוֹרְנִיִּים (בְּנִדְרֵיהֶם, 2016). רֵאשִׁי עָרִים אַחֵרִים צִידְדוּ בַּהֲגַעַת תּוֹשְׁבִים "אִיכוֹתִיִּים" (כְּלוֹמֵר אִשְׁכְּנִזִּים), כְּאִמְצָעֵי לְתַרְבוֹת הוֹוֹתִיקִים (ש"ם). וְכוֹלֵם הַשְּׁתַּכְנֵעוֹ, בְּשֶׁל תְּלוּתָם בְּתְּקַצִּיבִים, שְׁכַדָּאֵי לְבִנוֹת בְּעִיר, וְהִרְבֵּה. הַהֲתַנְגְדוֹת הַמוֹעֲטָה שֶׁהִשְׁמִיעוּ רֵאשִׁי עָרֵי פִיתוּחַ בְּשְׁנוֹת ה־90 נִגְדַּת הַבְּנִיָּה הַחֲדָשָׁה דְּעַכָּה בְּעִשׂוֹר הָאַחֲרוֹן בְּגִלְלַת הַתְּלוּת הַגּוֹבֵרֶת שֶׁל עָרֵי הַפִּיתוּחַ בְּתְּקַצִּיבֵי הַשְּׁלִטוֹן הַמְּרַכְזִי, וְגַם, כְּמוֹ בְּשִׁדְרוֹת, מְפַנֵּי שְׂרָאשׁ הָעִיר עֲצָמוּ נִמְנָה עִם מִי שֶׁהִיגְרוּ לְעִיר, וְלִכֵּן לֹא בַּהֲכַרַח יֵשׁ לוֹ עֲנִיָּן לְשַׁמֵּר אֶת זְכוּת הוֹוֹתִיקִים לְעִיר.

8 למשל, לתמ"ל 1121 הוגשו עשר התנגדויות, אף לא אחת מהן מתושבי שדרות. הוועדה המקומית הגישה התנגדות שעיקרה דרישה להקצות יותר מבני ציבור ויותר שטחי ציבור: <https://mavat.iplan.gov.il/SV4/1/99005249660/310>

דחיקה חברתית, תרבותית ופוליטית

לצד השינויים הדמוגרפיים והתמורות המבניות, מזרחים מתמודדים עם תהליכי דחיקה מתמשכים מזכותם לעיר. מבנה האזרחות בערי הפיתוח, שלפחות מבחינה מספרית ניחן במאפיינים מזרחיים-פלורליסטיים, הפך למבנה אזרחות רב-אתני לכאורה, שבפועל מחיל על המזרחים את מסלול המודרניזציה והפיתוח שמביאים המהגרים, ובראשם הגרעינים התורניים, רחוק מחזון הגיוון שמציעה יאנג (Young, 1990). שדרות, כמו גם ערי פיתוח אחרות, הפכה עבור הוותיקים ממקום מוכר ל"זר", ממקום שמנוהל בידי פוליטיקאים מזרחים מקומיים למרחב של תחרות פוליטית על השליטה בעיר.

הגירה ראשונה: יוצאי ברית המועצות והשפעתם על שדרות

השינוי הדמוגרפי בתחילת שנות ה-90 דחק את הוותיקים, והעמידם בתחרות על משאבים. המתח הורגש בתחומי הכלכלה, הדיור, התעסוקה ושירותי הרווחה. תחרות זו הורגשה בייחוד בקרב תושבים מזרחים ותיקים, שחשו קיפוח יחסי לנוכח ההטבות שהוענקו למהגרים. דוגמה בולטת הייתה הסיוע בדיור בשכונות חדשות, ובפרט בשכונת בן-גוריון. שכונה זו, שתוכננה בידי ול"ל ונבנתה באמות מידה נמוכות, כללה כ-400 דירות שנמסרו לחברת עמידר, והוקצו למהגרים נזקקים בידי ועדת האכלוס של משרד העלייה והקליטה. לשאר הדירות בשכונה נכנסו יוצאי הקווקז.

להבדיל מערי פיתוח אחרות, שהתנהלו בהן מאבקים בין מזרחים ליוצאי ברית המועצות על ראשות העיר, בשדרות התמסד עם השנים מודל ייחודי של סגן ראש עיר מהקהילה הקווקזית, מארק איפראימוב, ובהמשך חוה נחשונב. שלושה עשורים לאחר אותה הגירה, הן מזרחים הן "דור 1.5" (ילידי ברית המועצות שהגיעו לישראל בילדותם) – חיים בעיר. דור 1.5 שהגיע לערי הפיתוח לא היה מודע לתיוג של המזרחים בישראל, וסבל בעצמו מדעות קדומות, בייחוד יוצאי הרפובליקות האסיאתיות (ברם, 1999). כך נוצר תהליך של "התמזרחות" – "התבוללות" במעמד הביניים המזרחי (Cohen & Prashizky, 2023).

הכוח החזק: הגרעינים התורניים

הכוח הבולט המאיים על זכותם לעיר של המזרחים, בייחוד בשדרות, הוא קהילות משימתיות דתיות-ציוניות – גרעינים תורניים. בתמיכת משרד ההתיישבות, משרדי ממשלה וארגון מוסדי, הגרעינים פועלים בכמה דרכים להשגת שליטה בעיר: תקצוב ממשלתי; תכנון ובנייה של שכונות חדשות לצורכיהן; רכישת זכויות קניין בפרויקטים של הפרטת דיור ציבורי; השתלטות על מבני ציבור עירוניים וניכוסם לצורכיהן; השתלטות על משרות מקומיות והקצאתן לאנשיהן; השתלטות על שירותים מופרטים והפיכה לספקים של שירותים אלה; הצגה עצמית כחלק ממאמץ לאומי לטובת "הפריפריה", כמי שבא לחלץ את הפריפריה מנחשלותה (בנדריהם, 2016; נגר-רון, 2022; שמריהו-ישורון ועמיתותיה, 2024; Cohen & Billig, 2023). בשם האקטיביזם החברתי מעצבים הגרעינים את מערכות החינוך, התרבות והרווחה של ערי הפיתוח בהתאם לצורכיהם וערכיהם (בנדריהם, 2016; Cohen & Billig, 2021; Shmaryahu-Yeshurun, 2023). תהליך זה מעודד הגירה נוספת של משפחות דתיות-לאומיות, וכך דוחק עוד את המזרחים מזכותם לעיר. בערי פיתוח שחיים בהן גם ערבים, הגרעינים התורניים מתרגלים עליונות יהודית, תוך כדי שלילת זכויותיהם של התושבים הערבים (מונטרסקו ולונברג, 2021). לפחות במקרה אחד נמנעה ממזרחים רכישת דירות חדשות בשכונות שהגרעינים תבעו לעצמם. בשנת 2015 פרסמה חברת נדל"ן, הקשורה לבניית שכונות עבור רוכשים ציונים-דתיים, קמפיין גזעני שהבטיח כי השכונה החדשה בקריית גת תהיה "נקייה" ממזרחים.

גרעין "רעות שדרות": הדתה כדחיקה מהזכות לעיר

הגרעין שהגיע לעיר בסוף שנות ה-90 מונה 500 משפחות, המתגוררות בכל שכונותיה. כמאתיים משפחות דתיות-לאומיות נוספות, שאינן שייכות אליו, היגרו לעיר בשל השירותים המותאמים שהוא מציע. עם הזמן השתלטה הקהילה על שירותים עירוניים שהעירייה לא הצליחה לספק כראוי בגלל אילוצים כלכליים. הגרעין הגדיר מחדש את הערכים והיעדים של השירותים לצרכיו, ואנשיו החלו לעבוד בהם ולנהל אותם (נגר-רון, 2022). הוא מפעיל מוסדות דת ושירותים קהילתיים תורניים, הכוללים "גיבוש חברי הקהילה, עזרה הדדית [...] ליצור מסגרת המאפשרת לקיים אורח חיים תורני-קהילתי בלב העיר" (עמוד הבית, ללא תאריך).

בשנת 2008 התמודד לראשונה אלון דויד, אז מנכ"ל הגרעין, על ראשות העירייה, והיה לחבר מועצה. ב־2013 הוא נבחר לראשות העיר, ומחזיק בתפקיד זה עד היום (2026). 1.9 מיליארד ש"ח שהועברו לעירייה בהסכם הגג משנת 2018 תרמו לפיתוח השירותים בעיר, אך נדמה שהדגש הושם על המוסדות התורניים. בשנת 2022 קיבל הגרעין סיוע ממשלתי בסך 5.8 מיליון ש"ח (שמריהו־ישורון עמיתותיה, 2024).

הגרעין התורני מפעיל מרכז זהות יהודית, שפועל "בקרב כלל תלמידי שדרות במסגרות הגנים, בתי הספר היסודיים [...] חטיבות הביניים וכן במועדוניות [...] במטרה ללמד על ארץ ישראל, עם ישראל ותורת ישראל". לצידו מדרשה לבנות שירות לאומי, בית מדרש, פרויקט העשרה תורנית שבמסגרתו רבנים מלמדים "מספר פעמים בשבוע" את פרשת השבוע בגני ילדים, מעונות יום לפעוטות, שתוכנית הלימודים בהם "מבוססת על תכנים ערכיים רוחניים", פעילויות לנוער, תלמוד תורה לילדי גן חובה, ו־25 גמ"חים שונים. כלומר, כל התלמידים בשדרות פוגשים יהדות ציונית, והקהילה התורנית מעצבת מחדש את ערכי העיר ואת ההיסטוריה שלה, כפי שהם משתקפים במזיאון המקומי, בפעילויות התרבות ובתוכניות החינוך, ובכריזה על כניסת השבת.

בשדרות התנהלו בשנים האחרונות מספר מאבקים ציבוריים המעידים על המתח הגובר בין ניסיונות הגרעין התורני לעצב מחדש את המרחב הציבורי ברוח דתית־לאומית, ובין תפיסת הזהות המסורתית המתונה והגמישה של רבים מתושבי העיר. בשנת 2017 התלוננו תושבים כי בימי שישי נוסעים כלי רכב של פעילי הגרעין ברחבי העיר ומשמיעים מוזיקה חסידית בעוצמה גבוהה. הוותיקים חוו זאת ככפייה דתית, ואף השוו את המוזיקה לקריאות המואזין, "רק יותר גרוע" (יגנה, 2017). ניכר כי יוזמות הנובעות מאידיאלים דתיים עלולות להיתפס בעיני קהילות מסורתיות כמטרד וכפייה במרחב הציבורי.

צעד נוסף שעורר התנגדות ציבורית רחבה היה סגירת סניף ה"סופר־פארם" המקומי בשבת, ביזמת הגרעין התורני. הפארם שימש מקור חיוני לשירותי רפואה דחופה. מחלוקת נוספת התעוררה סביב מדיניות ההפרדה המגדרית בברכה העירונית והגבלות על פתיחתה בשבת. הדיונים סביב סוגיה זו התנהלו בהיקף נרחב ברשתות החברתיות, ושיקפו קיטוב ממשי בקרב תושבי העיר. קובי שמעוני כתב בפייסבוק במחאה:

חחחחח הפרדה לנשים וגברים... מה נהיה מהעיר הזאת... משהו "טוב" קורה בשדרות... פאדיחה. עוד מעט תאסור גם שימוש בפלאפון ברחוב בשבת... או שתעשה לנו עוצר... מקציבים לנשים וגברים זמני רחצה... הפכנו לבני ברק.

תגובה זו משקפת קול אחד מני רבים המבטאים התנגדות לתהליכי הַדְתָה הנתפסים ככפייה תרבותית על אורח החיים המקומי. הפער בין דפוסי דתיות עממיים ובין מודלים אידיאולוגיים נוקשים יותר עומד אפוא בליבם של העימותים על אופיו וזהותו של המרחב המקומי, דהיינו על דמותה של האזרחות העירונית. הם חושפים את המתח המתמשך בין הדרת הציבור המזרחי מהמרחב הציבורי ובין חתירה להגמוניה דתית במסווה של "שמירת צביון יהודי" ואת המלחמה בין הקבוצות על אופי האזרחות העירונית ועל הזכות לעיר, כלומר על היכולת לעצב את דמותה ועתידה של שדרות בהתאם לערכיהן.

צילום: יקיר כהן

איור 1: שלט החוצות שהוסר, 20.10.2022

באוקטובר 2022 הוצב במרכז שדרות שלט חוצות שבו שתי תמונות: גבר חובש כיפה לצד הכיתוב "שדרות הראשונה", ואישה מבוגרת עטויה מטפחת, עם הכיתוב "שדרות השנייה" (איור 1). השלט הוסר אחרי כמה שעות. לא ידוע מי מימן אותו, מי הסיר אותו ומדוע. אופיר כלפה, פעיל חברתי תושב העיר, כתב בפייסבוק: "[...] מקוממת אותי סתימת הפיות. מאן דהוא תלה שלט [...] שביטא ביקורת ותחושות עזות של לא מעט תושבים. והנה כעבור שעותיים הוסר השלט, לא לפני הפעלת לחץ על האנשים הנכונים [...] הוסר אבל הביא לדיבור הכי חם בעיר".

הדימוי החזותי הפשוט ביטא בחריפות את תחושת הדחיקה של המזרחים מול ההשתלטות הסמלית והפוליטית, ואת הפער בין הקבוצות של "החדשים", שמקדמים אורח חיים דתי, ממוסד ואקטיביסטי, ו"הוותיקים", המבקשים לשמר זהות

מסורתית-קהילתית ללא כפייה. האזכורים "ראשון" ו"שני" מהדהדים חלוקה אתנית גזענית לאשכנזים ("ישראל הראשונה") ומזרחים ("ישראל השנייה"), המרמזת על תפיסה של מודרניות מול פרימיטיביות ושל התפתחות תרבותית ליניארית. כך, השלט לא רק מביע מחאה, אלא גם מעיד על חוסר האיזון במרחב הציבורי בעיר.

דפוס של שינוי עיקש

המקרים של החדרת תכנים לאומיים-דתיים למוסדות החינוך, השמעת מוזיקה חסידית ברחובות לפני כניסת השבת, הסגירה בשבת של סניף הפארם, והדיונים סביב ההפרדה המגדרית בבריכה, וכן אם לסגור אותה בשבת, משקפים תהליך מתמשך של שינוי באופי האזרחות העירונית בשדרות, בהתאם לקודים דתיים שאינם מתאימים בהכרח לרוח הקהילה הוותיקה. אף שכל מקרה לווה בשיח דמוקרטי לכאורה, או בהתייחסות רשמית מצד העירייה, ניכר דפוס של הדרת הציבור הוותיק מפעילות אידיאולוגית של הגרעין התורני ומהשתתפות בהחלטות שקידם הגרעין בעיר. התושבים הוותיקים שואפים לשמר איזון עדין בין מסורת למודרנה, ואילו אנשי הגרעין פועלים באופנים שנתפסים ככפייה, ולעתים כאיום על זהותה הפלורליסטית של העיר, באמצעות מוזיקה רועשת, שליטה בשירותים קהילתיים או הטלת מגבלות על שגרת החיים. ההתנגדות לכך אינה רק תגובה לאירועים ספורים, אלא ביטוי לתחושה עמוקה של דחיקה מהזכות לעיר.

בשנים האחרונות, משפחות צעירות ממעמד בינוני-נמוך מהגרות מהמרכז לשכונות חדשות בערי פיתוח. אף שהמידע על מגמה זו עדיין חלקי, העיריות מודעות לשינויים המתלווים אליה, ובעיקר לדרישת החדשים לשירותים ציבוריים המותאמים לערכיהם, ומשקיעות משאבים כדי להיענות לדרישות אלה.

מדחיקה לתביעה מחדש – הערות סיכום

נשוב ל"עיריה שלי" מאת חיים אוליאל, המבטא את חוויית ההתבגרות במקום קטן וייחודי, ומתייחס לזיכרונותיהם של יהודי ארצות האסלאם, שבנו את העיר על אף האתגרים הרבים. למרות שוליותה הכלכלית, התרבותית והחברתית, ואולי הודות לה, היא

הייתה ביתם. במושג הבית שזורים היבטים תרבותיים ופוליטיים, שאותם כינינו אזרחות עירונית, וממנה נגזרה זכות התושבים לעירם – הזכות לקחת חלק פעיל בעיצוב העיר.

מדיניות התכנון, הבנייה והאכלוס שנכפתה על ערי הפיתוח – המערבת כוחות פוליטיים, כלכליים ותרבותיים – גזלה מתושבים ותיקים את הזכות להשתתף בעיצוב עתידן, באמצעות תוכניות חירום והוראות שעה שהעבירו לממשלה סמכות לבנות בהן בקנה מידה עצום. מעט הסמכות שנותרה בידי השלטון המקומי בנושא עוקרה באמצעות "מקלות וגזרים", ובעיקר הסכמי הגג. באמצעות צעדים ממשלתיים הוכפפו ערי הפיתוח להגיון שוק ייחודי, והכוחות הקובעים את מחירי הנדל"ן הורחקו מהן. הן היו לבועות של דיור ברה"שגה וליעד להגירה עבור יוצאי ברה"מ"ל, חרדים, פלסטינים, גרעינים תורניים ומשפחות צעירות ממעמד חברתי-כלכלי בינוני-נמוך, בשעה שמתושביהן הוותיקים נגזלה הזכות להשתתף בעיצוב הרכבן החברתי.

מובן שהעיר אינה זירת נדל"ן בלבד. היא מרחב קהילתי, זהותי, תרבותי וחברתי. היא בית. ההגירה רחבת היקף השפיעה השפעה ניכרת על המרחב המזרחי הפרדיגמטי ועל אופייה של האזרחות העירונית. דור ראשון ושני של יהודים יוצאי ארצות האסלאם התמודדו עם תמורות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות בערים "שלהם", שהיו ממקומות מוכרים ל"זרים", וממקומות המנוהלים בידי פוליטיקאים מזרחים מקומיים למרחבים של תחרות פוליטית. האזרחות של המזרחים ותרבותם העירונית נמצאה תחת איום. הקהילות חסרות מכנה משותף, והקבוצות השונות המרכיבות אותן מקיימות תרבויות נפרדות לחלוטין. התושבים החדשים אינם מעריכים את ה"בית" שבנו המזרחים, ואינם מכירים בערך התרבות האלטרנטיבית שצמחה בשולי התפיסה הצינונית-אשכנזית. הגרעינים התורניים מוצגים כמי שבאו לחלץ את המקומיים מהתרבות הנחשלת של "ישראל השנייה", ובאמתלה של פעילות חברתית מנכסים לעצמם את משאבי העיר, ומייצרים עבורה היסטוריה שמשתלבת עם ערכי הגרעין.

כיצד אפשר ליצור אזרחות עירונית מכילה ומגוונת, שבה כל קבוצה שומרת על תרבותה ותורמת לעיצוב מסגרת קהילתית משותפת? וכיצד ניתן להבטיח את הזכות לעיר לכלל הקבוצות, ותיקות כחדשות? זהו האתגר המרכזי העומד בפנינו: יצירת מרחב אזרחי-עירוני המכיל מגוון קהילות וזהויות, כשאף קבוצה אינה דוחקת קבוצות אחרות.

פעילויות, אירועים וארגונים קהילתיים ותרבותיים המדגישים את הזכות להיסטוריה של המקומות עשויים להבטיח נוכחות ציבורית לזהויות מזרחיות בעיר. אולם אין בהם די. נדרשת התנגדות נחרצת לכל דוקטרינה המבקשת להאיץ את הבנייה של שכונות חדשות בערי פיתוח תוך כדי התעלמות מצורכי הקהילות הקיימות. יצירה משותפת של העיר מחייבת הכרה בזכותם השווה של כלל התושבים, חדשים כוותיקים, להשתתף בעיצוב ההווה והעתיד של המרחב.

על רקע מאבק זה על הזכות לעיר, המבטא צורך עמוק בתחושת בית ושייכות, מהדהדות בעוצמה מילותיו של אוליאל: "קח לך מעט אבל תשאר גם לי / כמה זיכרונות של ילד". אין זה רק געגוע אישי, אלא גם שיקוף של הקריאה לחלוקה צודקת של המרחב, המשאבים והזיכרון ההיסטורי בעיר.

המלחמה, העקירה והאתגר החדש של שדרות

המאבק המתמשך על הזכות לעיר קיבל תפנית טרגית בשבעה באוקטובר 2023. המלחמה והעקירה שהחלו באותו יום חשפו באופן בוטה את כישלונה של תפיסת הפיתוח בישראל: התשתיות הדלות, ההזנחה הממסדית והפערים החברתיים הפכו את שדרות לעיר נצורה פיזית ונפשית. אם בעבר נתפסו ערי הפיתוח בעיקר ככלי גיאופוליטי, היום ברור כי ללא השקעה ממשית בזכויות תרבותיות, קהילתיות וכלכליות הן ייוותרו זירה של נטישה ואובדן.

אולם דווקא מתוך הטראומה צמחו גם אפשרויות חדשות. חיי הפליטות המשותפים יצרו, במקרים מסוימים, סדקים במתח התרבותי והפוליטי שאפיין את העיר. ייתכן שהאסון הפיל את המחיצות שבנתה השגרה, ויוליד בעתיד מרקם קהילתי מורכב, המכיל מגוון תרבותיות.

בקיץ 2025, זמן כתיבת המאמר, כשאלפי משפחות שבות בהדרגה לשדרות, קשה לחזות לאן יובילו ניצני הקהילתיות המגוונת והגעגועים העזים לעיר שנפצעה במהלך העקירה. אסון שבעה באוקטובר מציב בפני החברה הישראלית אתגר חדש: להכיר בזכותם של תושבי הפריפריה לעיר חיה, הוגנת ומכילה – לא כאמצעי, אלא כמטרה בפני עצמה. אולי מתוך הכאב, האובדן והמאבק המתחדש על הזכות לעיר, מתהווה דרך חדשה לאותה

”אהבה מוחלטת” שהזכיר שמעון אדף בשירו ”שדרות”; למקום המכיל את כלל הקולות והקהילות היוצרים את הפסיפס המורכב של אזרחות עירונית בעיר פיתוח במאה ה-21.

רשימת המקורות

- אדף, שמעון (1997). שדרות. **המונולוג של איקרוס**. תל אביב: גוונים, 40.
- אלמלך, יובל ונוח לוי-אפשטיין (1998). הגירה ושיכון בישראל – מבט נוסף על אי שוויון אתני. **מגמות** 29(3), 243–269.
- בנדריהם, רעות (2016). מבט מדרום: מעירת פיתוח לקהילה אקו יהודית: מחקר אתנוגרפי במצפה רמון. חיבור לשם קבלת תואר ”דוקטור”. אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- בנק ישראל. (2018). **דוח בנק ישראל, 2017**. <https://boi.org.il/publications/other-publications>.
- בר-און, שני (2014). **אורגים קהילה: עובדים באופקים 1955–1981**. ירושלים: מאגנס.
- ברם, חן (1999). **בין קווקז לישראל: עליית יהודי ההר: מאפייני קהילותיהם בקווקז וסוגיות בהשתלבותם בישראל מנקודת מבט אנתרופולוגית**. ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל. <https://brookdale-web.s3.amazonaws.com/uploads/2020/01/BR-RR-346-99.pdf>
- גיגי, מוטי (2024). **עיר בלי זיכרון: בין דומיננטיות להגמוניה תרבותית ביחסי שדרות-שער-הנגב**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- יגנה, נייר (2017, 4 ביוני). ”תושבים בשדרות: כל יום שישי, מוזיקה חסידית רועשת”. **וואלה! חדשות**. <https://news.walla.co.il/item/3070082>
- יפתחאל, אורן ורני מנדלבאום (2015). הקדמה: העיר דורשת צדק חברתי! תכנון בישראל בעיניים חברתיות. **תכנון** 12(1), 172–177.
- יפתחאל, אורן וארז צפדיה (2022). העיר האפורה והאפרטהייד הזוחל. בתוך מאירה יגיד-חיימוביץ (עורכת), **דיסצנזוס: חקיקה, תכנון, אדריכלות**. [תל אביב]: מוזיאון תל אביב לאמנות, 182–191.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (1983). **מפקד האוכלוסין והדירור 1983**. <https://www.cbs.gov.il/he/Surveys/Pages/מפקד-האוכלוסין-והדירור-1983.aspx>.
- מונטרסקו, דניאל וניצן לונברג (2021). הקדמה: שבע מחשבות על אלימות וסולידריות. **תיאוריה וביקורת** 55, 1–12. https://www.vanleer.org.il/tac_posts/essays-fire-in-a-field-of-thorns
- מלאך, גלעד ולי כהנר (2024). **שנתון החברה החרדית 2024**. <https://www.idi.org.il/articles/57890>.

משגב, חן (2014). מזרחיות. **מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית** 8, 67-96. <https://mafteakh.org/wp-content/uploads/2019/09/8-2014-04.pdf>

נגר-רון, סיגל (2022). כתום זה האדום החדש: לאומיות-דתית, אתניות ומגדר בשוק העבודה הדרומי. **פוליטיקה: כתב-עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים** 32, 203-233.

עמוד הבית (ללא תאריך). **רעות שדרות**. <https://reut-sderot.org.il>

משגב, חן (2014). מזרחיות. **מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית** 8, 67-96. <https://mafteakh.org/wp-content/uploads/2019/09/8-2014-04.pdf>

צפדיה, ארז (2023). סאלח, פימה, נחמן, פה זה עדיין ארץ ישראל: קולוניאליזם התיישבותי וערי הפיתוח. בתוך לב גרינברג ודניאל דה מלאך (עורכים), **התיישבות והתנגדות בישראל/פלסטין: סוגיות נבחרות ואירועים היסטוריים במבט ארוך טווח**. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 235-263.

צפדיה, ארז ואורן יפתחאל (2021). דחיקה ועקירה מהעיר: מבט דרום-מזרחי. **תיאוריה וביקורת** 54, 86-59.

שמריהו-ישורון, יעל, אתי קונור אטיאס, ונגה דגן בחגלו (2024). גרעינים תורניים בישראל: מטרות, דפוסי פעולה ותקצוב ממשלתי. מרכז אדוה. <https://adva.org/wp-content/uploads/2024/12/garintorani-budget.pdf>

Ansenberg, Uri, Erez Tzfadia, Oren Yiftachel, & Oded Haas (2025). Displaceable! Precarious urban citizenship in Israel/Palestine. *Environment and Planning C: Politics and Space* 43(8), 1469-1482. <https://doi.org/10.1177/23996544251398329>

Barak, Nir (2020). City-zenship and national citizenship: complementary and competing but not emancipated from each other. *VerfBlog*. <https://doi.org/10.17176/20200121-182024-0>

Ben-Ari, Eyal & Yoram Bilu (1987). Saints' sanctuaries in Israeli development towns. *Urban Anthropology* 16(2), 243-271.

Charney, Igal (2017). A "Supertanker" against bureaucracy in the wake of a housing crisis: Neoliberalizing planning in Netanyahu's Israel. *Antipode* 49(5), 1223-1243. <https://doi.org/10.1111/anti.12331>

Christaller, Walter (1966). Die zentralen Orte in Süddeutschland (Central places in southern Germany) (trans by Charlisle. W. Baskin). *Journal of Hydroinformatics* 3.

Cohen, Janet & Miriam Billig (2023). The effect of social service elite groups on long-time residents in peripheral development towns in Israel. *GeoJournal* 88, 5943-5957. <https://doi.org/10.1007/s10708-023-10950-2>

- Cohen, Nir & Anna Prashizky (2023). Orientalization, or sideways assimilation of second-generation Russian-speaking migrants in Israel's urban periphery. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(14), 3663–3682. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2195087>
- Cohen, Uri & Nissim Leon (2025). *The emergence of a Mizrahi middle class in Israel: The struggle of Mizrahi Jews for mobility, status, and prestige*. Berlin: De Gruyter.
- Desille, Amandine (2019). Revisiting the diversity-urban development nexus: Perspectives from Israeli immigrant towns. *Political Geography* 73, 1–16.
- Fenster, Tovi (2004). Belonging, memory and the politics of planning in Israel. *Social & Cultural Geography* 5(3), 403–417. <https://doi.org/10.1080/1464936042000252796>
- Fenster, Tovi & Chen Misgav (2015). The protest within protest: Feminism and ethnicities in the 2011 Israeli protest movement. *Women's Studies International Forum* 52, 20–29. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2015.07.003>
- Gigi, Moti (2025). *Relations between development towns and kibbutzim Sderot and Sha'ar Hanegev*. Berlin: De-Gruyter.
- Gigi, Moti & Alona Kedem (2024). The discourses of Ba'al Shem Tov (Besht) Street in Jaffa: From displacement to placement. *Environment and Planning C: Politics and Space* 43(8). <https://doi.org/10.1177/23996544241300389>
- Gigi, Moti & Erez Tzfadia (2023). Frontieriphery: An anti-positivist ontological approach to intersectional investigation. *Ethnopolitics* 23(4), 339–355. <https://doi.org/10.1080/17449057.2023.2176586>
- Golio, Aj (2025). Whose neighborhood now? Gentrification and community life in low-income urban neighborhoods. *Social Problems* 73(2), 584-608. <https://doi.org/10.1093/socpro/spaf014>
- Hananel, Ravit & Harel Nachmany (2021). Housing in the face of crisis: The influence of Israel's 2011 protest on housing policy. *Political Geography* 90, 102460.
- Hananel, Ravit, Sagit Azary-Viesel, & Harel Nachmany (2021). Spatial gaps – Narrowing or widening? Changes in spatial dynamics in the new millennium. *Land Use Policy* 109, 105693. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105693>
- Harvey, David (2003). The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*. <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2003.00492.x>

- Keysar, Hagit (2025). Digital displaceability in the settler-colonial city: The case of Musrara in western Jerusalem. *Environment and Planning C: Politics and Space* 43 (8). <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/23996544251370856>
- Krugman, Paul (2011). The new economic geography, now middle-aged. *Regional Studies* 45(1), 1–7.
- Lee, Andrew (2024). *Defying displacement*. Portland, OR: AK Press.
- Lefebvre, Henry (1996). *Writing on cities* (Eleonore Kofman & Elizabeth Lebas, trans. and ed.). Oxford & Cambridge, MA: Blackwell.
- Lundsteen, Martin (2024). Migration and urban space in a small town in Catalonia: The contested neighbourhood. *Migration Studies* 12(2), mnad009. <https://doi.org/10.1093/migration/mnad009>
- Mendoza, Cristóbal & Josefina Domínguez-Mujica (2025). Immigration and local endogenous development in rural border areas: A comparative study of two left-behind Spanish regions. *Agriculture* 8(15), 806–825. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:277707360>
- Meredith, Jesse (2018). Decolonizing the new town: Roy Gazzard and the making of Killingworth township. *Journal of British Studies* 57(2), 333–362. <https://doi.org/DOI: 10.1017/jbr.2017.236>
- Shmaryahu-Yeshurun, Yael (2021). In the name of "social mixing": The privatization of public housing to non-governmental organizations. *Journal of Urban Affairs* 44(3), 343–360. <https://doi.org/10.1080/07352166.2021.1950545>
- Shohat, Ella (1988). Sephardim in Israel: Zionism from the standpoint of its Jewish victims. *Social Text* 19/20, 1–35. <https://doi.org/10.2307/466176>
- Taylor, Nigel (1998). *Urban planning theory since 1945*. London & Thousand Oaks, CA: Sage.
- Totry-Jubran, Manal (2017). Emerging mixed cities. *Haifa Law Review* 10(1), 17–68.
- Tzfidia, Erez (2000). Immigrant dispersal in settler societies: Mizrahim and Russians in Israel under the press of hegemony. *Geography Research Forum* 20, 52–69.
- Tzfidia, Erez (2006). Local autonomy and immigration: Mayoral policy-making in peripheral towns in Israel. *Space and Polity* 9(2), 167–184. <https://doi.org/10.1080/13562570500305052>
- Tzfidia, Erez & Haim Yacobi (2011). *Rethinking Israeli space: Periphery and identity*. Abingdon, Oxon & New York: Routledge.

Yiftachel, Oren (1998). Planning and social control: Exploring the dark side. *Journal of Planning Literature* 12(4), 395–406. <https://doi.org/10.1177/088541229801200401>

Yiftachel, Oren & Nir Cohen (2021). *Defensive urban citizenship: A view from southeastern Tel Aviv*. In Anjali Karol Mohan, Sony Pellissery, & Juliana Gómez Aristizábal (eds.), *Theorising urban development from the global south*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, an imprint of Springer Nature, 149–174.

Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton: Princeton University Press.

Zaban, Hila (2024). Uncertain living: Pestering displaceability in a neighbourhood regeneration process. *Environment and Planning C: Politics and Space* 43(8). <https://doi.org/10.1177/23996544241269075>

פרופ' ארז צפדיה, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה
דוא"ל: erezt@open.ac.il

ד"ר מוטי גיגי, המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר
דוא"ל: motig@mail.sapir.ac.il